

- Милојевић, Вукосава. „Вук Орловић (Љубица Велимировић Попадић): Претеча: писма једне паланчанке”, *Женски покрет* 10. 21/24 (1929): 2–3.
- Палавестра, Предраг. *Историја српске књижевне критике 1768–2007 II*. Нови Сад: Матица српска, 2008.
- Прелић, Младена. „Легат сестара Јанковић у Народној библиотеци Србије”. *Музикологија* 17 (2014): 273–285.
- Rosowski, Susan J. “The Novel of Awakening”. *Genre* 12 (1979): 313–332.
- Русе, Жан. *Нарцис романописац*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 1995.
- Свирчев, Жарка. *Авангардистицине: огледи о српској (женској) авангардној књижевности*. Београд, Шабац: Институт за књижевност и уметност, Фондација Станислав Винавер, 2018.
- Sirković, Nina. „Ženski glasovi u romanu: razvoj junakinje Bildungsromana”. *Knjiženstvo* 1 (2011).
- Скерлић, Јован. „Две женске књиге”, у Јован Скерлић, *Писци и књије I*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 193–202.
- Fuko, Mišel. *Volja za znanjem, Istorija seksualnosti I*. Loznica: Karpos, 2006.
- Нлапес Ђорђевић, Јулка. *Студије и есеји о феминизму II*. Издавачка књижевница Radomira D. Ćurkovića, Београд, б.г.

Jelena Milinković
Institute for Literature and Art, Belgrade

FEMINIST LITERARY CRITICISM IN THE MAGAZINE WOMEN'S MOVEMENT

Summary: This paper hypothesizes that *Women's Movement* is the place of origin of the Yugoslav feminist literary criticism. The first part of the paper offers a more general overview of the critical texts in the magazine with a view to sketching some of its main characteristics. A more specific analysis is narrowed down to the corpus of feminist literary criticism of the novel. Such decision is motivated by the assumption that the novel is one of the fundamental genres of women's (interwar) literature. The central part of this paper is dedicated to the analysis of two novels: *Preteča* by Ljubica Velimirović Popadić (1929) and *Deca* by Draga S. Janković (1928) and the corresponding critiques by Vukosava Milojević and Radunka Anđelković Ćubrilović respectively. A comparative analysis of the novels and the critiques about them shows the characteristics of both discourses and offers general conclusions about the history of women's novel and the poetics of feminist literary criticism.

Key words: feminist literary criticism, (women's) novel, *Preteča* (1929), *Deca* (1928), Ljubica Velimirović Popadić, Draga S. Janković, Vukosava Milojević, Radunka Anđelković Ćubrilović

Jelena LALATOVIĆ*
Institut za književnost i umetnost, Beograd

050:305-055.2ЖЕНСКИ ПОКРЕТ, 1934/1938*
316.662-055.2(497.1), 1934/1938*
82.09:141.72

IZMEĐU „PROLETERSKOG” I „GRAĐANSKOG” FEMINIZMA: OBLICI MODERNE ŽENSKЕ SUBJEKTIVNOSTI U ČASOPISU ŽENSKI POKRET (1934–1938)

Osnivanje Omladinske sekcije Ženskog pokreta predstavlja vrhunac saradnje marksistički, prokomunistički orijentisanih studentkinja, s jedne strane, i feministkinja okupljenih oko časopisa *Ženski pokret*. U ovom radu analizira se na koje se sve načine uspostavljanje ove saradnje očituje u uredničkoj politici časopisa u razdoblju od 1934. do 1938. godine. Ova analiza odvija se na nekoliko nivoa. Najpre, rekonstruiše se mreža značenje koju je saradnja Ženskog pokreta sa pokretom ženske omladine proizvela u časopisu *Ženski pokret*, pre svega kroz nove teme i žanrove, koji se tiču diskurzivnog oblikovanja različitih modaliteta moderne ženske subjektivnosti. Zatim se ti modaliteti interpretiraju kako u kontekstu programskih načela časopisa *Ženski pokret*, tako i u kontekstu tada aktuelnih teorija o modernoj literaturi i njenim junakinjama (Aleksandra Kolontaj, Julka Hlapec Đorђевић). Naposljetku, u završnom delu razmatra se kako svedočanstva pomenute saradnje između mladih komunistkinja i starije generacije feministkinja, artikulirana ponajviše kroz zajednički rad na časopisu, mogu doprineti rekonceptualizaciji pojmova „proleterskog” i „građanskog” feminizma kao specifično modernih fenomena.

Ključne reči: modernizam, „proleterski feminizam”, „građanski feminizam”, časopis *Ženski pokret*, marksistička omladina

Period od 1934. do 1938. godine obeležen je otvorenom saradnjom između ženske komunističke omladine i starije generacije feministkinja okupljene oko časopisa *Ženski pokret*. Ova saradnja bila je dvosmerna – kao što se Komunistička partija Jugoslavije u organizacionom smislu otvorila za sistematičan rad među ženama, uvažavajući potrebu za autonomnim organizovanjem žena, tako je i Jugoslovenski ženski savez, u čijem je radu učestvovala i Alijansa ženskih pokreta, probleme položaja žena koje žive od svog rada počela da tretira kao programski prioritet. U časopisu *Ženski pokret*, u naznačenom razdoblju, mogu se pronaći brojna svedočanstva programskog preklapanja između ciljeva komunističke omladine i Jugoslovenskog ženskog saveza kao vodeće feminističke organizacije u tom trenutku. Na primer, Alojzija Štebi, koja zajedno sa učiteljicom Darinkom Stojanović uređuje *Ženski pokret* od 1927. godine do prestanka izlaženja časopisa, u tekstu pod nazivom „Pitanje egzistenčnog mi-

* jelena.lalatovic@ikum.org.rs

nimuma" ističe da Jugoslovenski ženski savez staje u odbranu radničkih porodica, te zaključuje da je pitanje minimalnih nadnica „pitanje kojim se ženski pokreti moraju najozbiljnije baviti, jer je to važno pitanje za sve koji su u nekakvom odnosu najamnog rada" (*Ženski pokret*, 11/1934: 106). Dalje, razumevanje pojma *radnica* kao pojma koji obuhvata ne samo industrijsku radničku klasu nego svaki vid prodaje radne snage na tržištu rada eksplicira i Ahmed Ljubunčić u članku „O pitanju muslimanske žene radnice", gde se kaže da se u radnice, pored „žena iz fabrike ili radionice", ubrajaju i učiteljice, profesorka, činovnice, domaćice i kućne pomoćnice (*Ženski pokret*, 1, 3/1936: 9). Razlozi za uspostavljanje dijaloga i razmenu ideja između mladih komunistkinja i predstavnica tzv. građanskog feminizma su višestruki, a tiču se kako unutrašnje dinamike tih organizacija, tako i širih društveno-političkih okolnosti i u Jugoslaviji i u svetu. Što se unutrašnjih pitanja samih organizacija tiče, u jesen 1935. godine Komunistička partija Jugoslavije priznaje potrebu autonomnog organizovanja žena, a svoje članice upućuje da se pridruže postojećim ženskim organizacijama. Tako studentkinje-marksistkinje osnivaju Omladinsku sekciju Ženskog pokreta u Beogradu (Protić-Hlušička 1988: 59). U Zagrebu je krajem 1935. na inicijativu Partije, osnovana Omladinska sekcija Udruženja univerzitetski obrazovanih žena (Kecman 1978: 28). Kada je reč o Jugoslovenskom ženskom savezu, ova organizacija na inicijativu Alojzije Štebi, što znači uz veliko zalaganje Alijanse ženskih pokreta, prolazi kroz svojevrsnu transformaciju, gde orijentacija ka socijalnoj borbi prevladava tendenciju humanitarnog rada (Alojzija Štebi, „O reorganizaciji Jugoslovenskog ženskog saveza", *Ženski pokret*, 9, 10/1934: 91–93). Imajući u vidu da je u pamfletu indikativnog naslova *Problem saveza*² iz 1926. godine, Zorka Janković, jedna od osnivačica Saveza Srkinja Vojvodine i Hrvatske i jedna od ključnih figura Narodnog ženskog saveza Srba, Hrvata i Slovenaca, otvorenu borbu za politička prava žena implicitno imenovala kao prepreku razvoju „opšteg napretka" u datom društveno-političkom kontekstu (Janković 1926: 19), jasno je kakav je bio istorijski značaj ove reorganizacije i strateške reorientacije koja ju je pratila. U prilog tome govori i obazrivi ton Pauline Lebl Albale, jedne od osnivačica Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i stalne saradnice časopisa *Ženski pokret*, u članku „Pogled na skupštinu Jugoslovenskog ženskog saveza", kada zaključuje da je „Savez u protekloj godini najčešće ustajao u odbranu ženinog rada", što, prema njenom mišljenju, svedoči o prevlasti feminizma u celokupnoj ideologiji Saveza, „koji pri svom osnivanju nije bio bogzna koliko ugrijan za feminističke ideje", odnosno da je to „nesumnjivo, jedna tekovina i uspeh naših feministkinja" (*Ženski pokret*, 5, 6/1934: 58). Ne manje važno, Udruženje studentkinja na Beogradskom univerzitetu postojalo je još od 1922. godine, čija je jedna od članica – Angelina Vidaković – bila i članica književnog

2 O kontradiktornim principima na kojima je Savez počivao pisala je i istoričarka Ana Stolić, zaključivši da je u pravila rada Saveza „bila uneta borba za pravo glasa, jedna od tri sekcije na koje je bio podeljen rad u njemu bila je Feministička sekcija (pored Kulturne i Humane) a sve vreme se poricala feministička suština pojedinih poteza i zahteva" (Stolić 2015: 172).

odbora (tj. redakcije) *Ženskog pokreta* u prvim brojevima, a zatim i dugogodišnja saradnica časopisa. Vidaković je, kao članica Udruženja studentkinja, pripadala tzv. „humanitarnoj" struji (nasuprot „socijalnoj" struji) unutar ovog komunističkog kružoka. Ta struja smatrala je da još uvek nije trenutak da se položaj ženske studentske omladine politizuje, već da fokus Udruženja studentkinja treba da bude na humanitarnoj pomoći materijalno najugroženijim studentkinjama (Morić-Petrović 1988: 17–54). To znači da se saradnja mladih komunistkinja i feministkinja okupljenih oko *Ženskog pokreta*, koje su i u časopisu i kroz rad Udruženja univerzitetski obrazovanih žena sistematično problematizovale položaj činovnica i intelektualki, dogodila u trenutku kada su oba pokreta – feministički i komunistički – sazreli da položaj žena artikulišu kao prvorazredni politički problem. Novi kvalitet koji nastaje iz ove sinteze ne iscrpljuje se, međutim, u međugeneracijskoj razmeni stavova, iskustava i ideja, već u načinu na koji se položaju žena pristupa. Drugim rečima, proizvod te sinteze jeste nova feministička svest koja se artikuliše, debatuje i učvršćuje na stranicama *Ženskog pokreta*. Povlašćeno svedočanstvo takve razmene jeste i nova rubrika u martovsko-aprilskom broju *Ženskog pokreta* iz 1935. godine, koja nosi naslov *Riječ omladine*.

Političke prilike koje su značajno doprinele ovoj rekonfiguraciji odnosa u ženskom pokretu tiču se novih mera ekonomske i socijalne politike, koje je uveo ministar finansija, kasnije predsednik vlade Milan Stojadinović, a koje su nesrazmerno pogodile žene. Naime, Izmena Uredbe o dodacima na skupoću državnih službenika diskriminirala je udate činovnice, što je bilo praćeno otpuštanjem žena iz Narodne banke, neprimanjem činovnica u Agrarnu banku, kao i obustavom upisivanja ženske omladine u učiteljske škole. Rečima Alojzije Štebi – „Vlada je odustala od toga da direktno udari na žene, ali je izabrala put da indirektno dokaže da se ženama više ne isplati državna služba" („Zaobilaznim putem", *Ženski pokret*, 4/1934: 34). Što se međunarodnih odnosa tiče, period od 1934. do 1938. obeležen je usponom fašizma, kao i očiglednim srljanjem u novi svetski rat. Krajem 1934. godine, osniva se Akcioni odbor strukovnih studentskih udruženja na Beogradskom univerzitetu, koji obznanjuje ideju antiratnog i antifašističkog fronta studenata, što se jasno uklopilo u pacifistički program *Ženskog pokreta*. Urednička politika u ovom periodu koncentrisana je više nego pre oko konkretnih političkih zahteva. Tako se može reći da je 1934. godina posvećena svojevrsnoj kampanji za žensko pravo na rad i obrazovanje, kao i da je 1935. godina obeležena agitacijom za žensko pravo glasa. U naredne dve godine, pored ovih tema, kao urednički favorizovane teme mogu se prepoznati pitanje seksualnog morala, odnosno reglamentacije (legalizacije) prostitucije i širenja polno prenosivih bolesti,³ te otpor militarizaciji i fašizmu. U preposlednjoj godini *Ženskog pokreta* prvi broj posvećen je temi angažovane intelektualke i savremenom ženskom stvaralaštvu u Jugoslaviji. Drugi broj iz 1937. godine nosi pečat smrti češkog političara Tomaša

3 Urednice i saradnice *Ženskog pokreta* žestoko su se protivile legalizovanju prostitucije, smatrajući da se polno prenosive bolesti mogu suzbiti ukidanjem prostitucije ili prebacivanjem odgovornosti redovnog lekarskog pregleda na muškarce – korisnike prostitucije.

Masarika (Tomáš Masaryk), koji za uredništvo *Ženskog pokreta* oličava demokratski ideal, a većina tekstova posvećena je umetnosti i kulturi žena u Češkoj. Poslednji broj časopisa, jedini broj iz 1938. godine, posvećen je uspomeni na Veru Kićevac-Petrović, na čijoj je komemoraciji govorila i predstavnica Omladinske sekcije *Ženskog pokreta*, a govor je štampan u časopisu. Život i rad Vere Kićevac kao da simbolično objedinjuju sve ove teme – lekarka i naučnica, koja je neumorno radila na organizovanju intelektualki i prosvećivanju seljanke, značajno je doprinela kako povezivanju feminističkog pokreta sa komunističkom omladinom, tako i osnaživanju antiratne ideje. Većina njenih priloga u časopisu ticala se upravo izgradnje spona između političke ravnopravnosti žena i misije za očuvanje mira.

Ženska periodika – spomenik neznanjoj junakinji

Ovako skicirane veze omladinskog ženskog pokreta i starije generacije feministkinja ukazuju na to da proučavanje periodike doprinosi rasvetljavanju ženske istorije na specifičan način. Ona se otkriva ne samo kroz nizove jasno omeđenih kategorija (periodizacija ženskih pokreta, teorijska klasifikacija tema i motiva ženskog stvaralaštva, popis najznačajnijih autorki) već i kroz mreže saradnje. Na taj način se feministička epistemologija, koja validiranje podrške u pozadini svakog intelektualnog postignuća (*supportive others*) uzdiže na nivo principa (Young-Bruehl 1988: 13), približava načelima studija periodike. Ne samo da postoje istraživanja kulturnog i književnog doprinosa žena pomoću rekonstrukcije saradničkih mreža i interpretativnih zajednica (Smith Elford 2015), već je ovaj aspekt studija periodike i teorijski formulisan. Naime, istraživačica viktorijanske periodike Lorel Brejk (Laurel Brake) je u svojoj studiji o odnosu roda, književnosti i novinarstva plasirala koncept „potčinjenog znanja” (*subjugated knowledge*). Ona tvrdi da je modernistički kanon, prisutan u univerzitetskoj nastavi književnosti, zasnovan na oštrm razdvajanju literature i novinarstva. Time je potisnut značaj periodike u proučavanju istorije književnosti. Takođe, takav epistemološki i istraživački model favorizuje androcentrično razumevanje moderne kulture, dok je periodika kao „arhiv alternativne kulturne istorije” (Smith Elford 2015: 191) sistemski marginalizovana – baš kao i doprinos žena. Žene su na taj način dvostruko skrajnute – i kao tema i kao autorke (moderne) periodike (Brake 1994).

Na tragu ovih istraživanja koja periodiku interpretiraju i analiziraju kao diskurzivne, intelektualne i društveno-političke mreže, u ovom radu nastojaću da pokažem da su upravo u časopisu *Ženski pokret* oblikovani modaliteti ženske subjektivnosti koji mogu poslužiti kao markeri – specifična obeležja – moderniteta, kao opštedruštvene pojave, i modernizma, kao literarnog i kulturnog fenomena. Jedna od čestih tema u razdoblju 1934–1938. godine na stranicama *Ženskog pokreta* jeste žensko stvaralaštvo. Za razliku od protofeminističkih autorki sa početka 20. veka, koje su ženski subjekat razumevale kao statičan, zamrznut u vremenu, odnosno kao subjekat koji tek treba da su-

stigne tokove istorije (Hoksvort 2017: 33),⁴ u *Ženskom pokretu* neguje se svest o ženama kao aktivnim učesnicama i kroz istoriju i u tadašnjem trenutku. Ta svest plasirana je kroz različite tipove „novih”, „modernih” žena, kao što su fabrička radnica, intelektualna radnica, feministkinja, omladinka, domaćica, kućna pomoćnica, sindikalna aktivistkinja. Iz celine diskursa o ženskoj istoriji i ženskoj kulturi u časopisu može se zaključiti da je preduslov da svi ti tipovi žena progovore u ime kolektiviteta kojima pripadaju – a sve to kako bi zahtevale pravo glasa⁵ – razvoj ženske kulture, i to na dva nivoa. Prvi nivo odnosi se na učešće žena u javnom životu, tj. na osvajanje novih profesija i poziva. U tom duhu Paulina Lebl Albala u govoru prilikom osnivanja Udruženja univerzitetski obrazovanih žena zaključuje da su se uslovi za otvaranje „ženskog pitanja” stekli onog trenutka kada je porast broja obrazovanih žena omogućio da one postanu „ozbiljan kulturni faktor” (Lebl Albala 1930: 21). Drugi nivo tiče se razvijanja specifičnog senzibiliteta za žensku kulturu,⁶ o čemu govori Alojzija Štebi u članku „Kultura i politika”. U ovom članku ona zagovara promišljanje politike ne kao sfere suprotstavljene kulturi, već kao sfere njenog praktičnog ispoljavanja (*Ženski pokret* 3,4/1934: 40). Drugim rečima, sposobnost žena, ali i naroda uopšte, za stvaranje političke promene direktno zavisi od njihovog razumevanja vlastite kulture, te pozicioniranja unutar nje. Pitanje ženskog stvaralaštva u časopisu *Ženski pokret* neretko poseduje polemički karakter upravo na liniji podele politika ili kultura. Tekst Elze Hueck-Dehio (Elsa Hueck-Dehio) „Žena i duhovna stvaralačka snaga”, u prevodu Slave Rastovčan, odgovara na jedan od najčešćih kontraargumenata protivnika ženske emancipacije. Taj kontraargument glasi otprilike ovako: „žene ne treba da uživaju društvenu i političku ravnopravnost sa muškarcima, jer su još uvek kulturno slabije razvijeni pol”. U ovom članku autorka tvrdi sledeće: „žene su se ranije oblikovale prema slici koju su muškarci izgradili. Žensko pitanje postoji tek otkad se žene ne izgrađuju same prema zahtevima muškaraca, otkad tragaju za vlastitim zakonima, otkad ne čine nasilje svojoj prirodnoj ličnosti” (*Ženski pokret* 7, 8/1934: 80–83). Za razliku od Jovanke Orleanke, koja je devica, a koju autorka ovog teksta tretira kao ideal ženske stvaralačke snage iz

4 S. Hoksvort ovu tezu utemeljuje na analizi diskursa pojedinih tekstova i autorki, ali izdanje almanaha *Srpkinja* iz 1913. godine, u kome autorke pokazuju jasnu svest o vlastitom doprinosu kulturi, te o mehanizmima kojima se žene isključuju iz kulturne istorije ukazuje na to da ova generalizacija nije univerzalno primenjiva na čitavu epohu (v. Dojčinović 2011).

5 Zagovaranja opšteg tajnog prava glasa centralna je tema četiri broja iz 1935. godine, a jedan od njih prenosi govore sa zborova *Ženskog pokreta* održanih širom Kraljevine Jugoslavije, gde radnice, seljanke, činovnice, feministkinje, omladinke i domaćice istupaju ispred svojih organizacija, objašnjavajući zašto je pravo glasa važno za svaku od ovih grupa žena (*Ženski pokret* 7, 9: 1934).

6 Pod pojmom „ženska kultura” u časopisu *Ženski pokret* podrazumeva se i žensko autorstvo i prepoznavanje načina na koji se ugnjetavanje žena ogleda u umetnosti i kulturi kao sistemima značenja. Ne manje važno, bitna komponenta ženske kulture jeste i svest samih autorki i interpretatorki o međusobnoj povezanosti, o čemu piše i Marija Omeljčenko u feljtonu „Najnoviji češki ženski roman”. Ona zaključuje: „(...) Ali svaka od ovih književnica sigurno predstavlja koncentraciju napora i smerova svojeg doba i čitavog niza autorkinja uzajamno vezanih i može da ih reprezentuje” (*Ženski pokret*, 11/1934: 120).

prošlosti, svojstvo moderne žene jeste to da će proživeti i odbaciti romantičnu ljubav, ako ona stoji na putu njenog samoostvarenja. Za tu modernu subjektivnost karakteristična je unutrašnja podvojenost, odnosno borba sa konzervativizmom kako u društvu, tako i u svesti samih žena. Uzevši ovo u obzir, lako se uočava da je diskurs o ženskom stvaralaštvu u časopisu *Ženski pokret* strukturiran prema kontraargumentu na koji članak Elze Huek-Dehio odgovara. Ukazuje se ne samo na individualna postignuća žena u prošlosti nego i na kolektivne napore feministkinja da se stvori moderna ženska kultura. Naime, u posebnim tematima i prigodnim tekstovima (godišnjica rođenja i godišnjica smrti) govori se o ženama čiji je doprinos već prepoznat i zabeležen. To su Marija Kiri (Maria Skłodowska-Curie) i Adelina P. Irbi (Adeline Paulina Irby) – kao prva dobitnica Nobelove nagrade za hemiju i opšteprihvaćena dobrotvorka koja se borila za obrazovanje ženske dece u Bosni i Hercegovini (*Ženski pokret*, 7, 8/1934) – zatim, Marija Jambrišak, hrvatska učiteljica, spisateljica i osnivačica prve privatne ženske učiteljske škole u Hrvatskoj (*Ženski pokret*, 1, 2/1934) i Ivana Brlić-Mažuranić, prva članica Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti (*Ženski pokret*, 3, 4/1934). Rubrike *feljton*, *beleške* i *književnost*, a u ovu poslednju ubraja se sva recentna izdavačka delatnost, a ne samo fikcija, pak na polemički način govore o stvaralaštvu savremenica *Ženskog pokreta*. U feljtonima kao što je „Najnoviji češki ženski roman” Marije Omeljčenko, kroz portrete junakinja čeških spisateljica, oblikuje se duhovna fizionomija moderne žene. Likove novih žena karakteriše energičnost, nasuprot tradicionalnoj pasivnosti, kao i „čežnja i žeđ za boljim životom, za pravičnošću”, tj. borbeni i revolucionarni elan (*Ženski pokret*, 9, 10/1934: 103). U ovom kontekstu poseban značaj ima polemika povodom drame *Monikin slučaj* poljske književnice Sčepkovske-Morozovič. Prikazivanje ovog komada izazvalo je osude u štampi, upravo zato što *Monikin slučaj*, odnosno način na koji je ova drama smeštena u kontekst aktivnosti Ženskog pokreta (izvođenja u okviru redovnog tribinskog programa Ženskog pokreta), artikuliše osobine moderne žene. Ta „nova žena” samu sebe oslobađa i od muške suprematije i od „ženskosti”, odnosno od „slaboće, predrasuda i potpunog nedostatka organizacijskog smisla” (Zdenka Marković, „Zašto je uspela drama *Monikin slučaj*”, *Ženski pokret*, 4/1934: 43–46). Ono što je ovde važno primetiti jeste uloga i značaj rasprave o književnosti u feminističkoj periodici. Naime, politički diskurs (izveštaji o aktivnostima feminističkih organizacija, članci o privredi, zakonodavstvu, javnom moralu) uvek je obazriv i taktičan, ne samo da bi se izbegla cenzura nego i da se ne isprovocira još veći otpor javnosti⁷ prema feminizmu. Međutim, književnost, odnosno debata o ženskom stvaralaštvu, figurira kao polje slobode u kome se mogu iskazati i radikalne vizije emancipacije žena. Stoga je debata o ženskom stvaralaštvu kao prostor diskurzivnog oblikovanja „mo-

7 O ciničnom odnosu vodećih medija, poput *Politike* i *Vremena*, prema bilo kakvom organizovanju žena i njihovom učešću u javnoj sferi govori veliki broj članaka podsmešljivog tona. Tako se i o zboru čija je tema bila ekonomski položaj kućne posluge, na kome je govorila socijalistkinja Milica Đurić-Topalović, koja je bila otvorena oponentkinja feminističkog pokreta, govori kao o „Zboru na kome se traži da služavka bude drugarica gospođi” (*Vreme* 10. 12. 1934: 8).

derne žene” svojevrsan pokazatelj razvoja feminističke svesti. U predgovoru knjizi *Feminizam i metodologija: problemi društvenih nauka*, Sandra Harding (Sandra Harding), jedna od osnivačica najstarijeg i najdugovečnijeg časopisa za ženske studije *Znaci (Signs: Journal of Women in Culture and Society)*, suštinu feminističke metodologije ne prepoznaje samo u centralnoj poziciji koju ženska perspektiva zauzima u okviru „feminističkog metoda”, već i u analizi *značenja* koju doprinosi žena javnom životu imaju za (te) žene (Harding 1987: 2–14). Kada se analizira prvi broj *Ženskog pokreta* iz 1937. godine, koji je u celosti posvećen intelektualkama i savremenim autorkama, nemoguće je zaobići članak Ljubice Marković „Izložba knjiga jugoslovenskih žena pisaca u Dubrovniku” (*Ženski pokret*, 1,2/1937: 18–21). U ovom članku predstavlja se *Bibliografija knjige ženskih pisaca*, koju je priredilo Udruženje univerzitetski obrazovanih žena. Ova bibliografija odnosi se i na književna dela, i na naučne rasprave, i na publicistiku. Iako zvuči kao fraza, teško je odupreti se utisku izrazite aktuelnosti, budući da su u ovom popisu pobrojane gotovo sve autorke čije je delo predmet savremenih ginokritičkih istraživanja u Srbiji i Hrvatskoj – od Jefimije, preko Eustahije Arsić i Milice Stojadinović Srpkinja – do Drage Dejanović, Jelene Dimitrijević, Katarine Milovuk, Katarine Bogdanović, Desanke Maksimović, Danice Bandić, Jele Spiridonović Savić, Milke Žicine, Milice Janković, Jelice Belović-Bernadžikovski, Milke Pogačić, Milice Bogdanović, Jagode Truhelke.⁸

Ne manje važno, s podjednakom sistematičnošću se u ovoj bibliografiji i prikazu Ljubice Marković obrađuju i periodične publikacije – od almanaha *Talija* Julijane Radivojević (1829), preko kalendara Kola srpskih sestara *Vardar*, do časopisa *Ženski svijet* i časopisa *Žena*, urednice Milice Tomić. Detaljna rekonstrukcija književne prošlosti, te pomno beleženje savremene produkcije ukazuje na još jednu strategiju afirmisanja učešća žena u kulturi. Naime, u već pomenutom govoru Pauline Lebl Albale, na prigovor da su doprinosi žena kulturi beznačajni u odnosu na postignuća muškaraca, ona odgovara sledećim rečima: „Zar mala skromna slova ne ispisuju istoriju čovečanstva? Zar neznani junaci nisu izvojevali pobedu?” (Lebl Albala 1930: 24).

Upravo metafora neznanog junaka, naročito ako se uzme u obzir da je pokazano koliko je Prvi svetski rat bio formativno iskustvo za književnice kao žene i kao javne intelektualke (Dušanić 2012), upućuje na figuru obrazovane žene, intelektualke kao na supstrat moderne ženske subjektivnosti. Književnost i periodika, dakle, za autorke i urednice *Ženskog pokreta*, funkcionišu kao mesto susreta modernizma i feminizma⁹. O njihovoj feminističkoj svesti govori i to što su upravo ženski časopisi prepoznati kao javni prostor u kome „neznane junakinje” ispisuju žensku, a time i istoriju čovečanstva.

8 Videti, na primer, Hoksvoort 2017, Svirčev 2017, Dojčinović i dr. 2015, Fosić 2018, Batinić 2008.

9 O ovome je pisala Jelena Milinković u doktorskoj disertaciji *Ženska književnost u časopisu Misao*, u poglavlju o časopisu *Ženski pokret*, gde se ukazuje na to kako teme i motivi feminističke periodike upotpunjuju sliku o međuratnoj ženskoj književnosti (Milinković 2016: 139).

Uloga periodike tu se ne iscrpljuje ni za prethodnice ni za savremenice. Naime, pored toga što ona omogućava uvid u kontinuitet ženskog stvaralaštva i feminističke misli, u časopisima se beleže i artikulišu modaliteti moderne ženske subjektivnosti koji se ne mogu podvesti pod *spisateljice* i *intelektualke*. Primer za to su reprezentacije domaćica i služavki u časopisu *Ženski pokret*. Istoričarka Selina Tod (Selina Todd) pokazala je da je položaj i identitet¹⁰ žena kućnih pomoćnica važan za razumevanje preklapanja istorije moderniteta, radničkog pokreta i istorije feminizma. Suština njenog argumenta glasi – iako su služavke ignorisane u istorijama radničkog pokreta, jer se ne uklapaju u dominantnu predstavu o radničkoj klasi kao skupini industrijskih radnika-muškaraca – služavke kao moderne subjekte određuje upravo njihova svest o sopstvenom radu kao najamnom radu (Tod 2009: 191–204). U časopisu *Ženski pokret* insistira se kako na najamnom karakteru, tako i na društvenom značaju domaćičkog rada u člancima Jelke Likar („Vrednost domaćičkog rada”, *Ženski pokret*, 3, 4/1934: 54–55) i Minke Krofte („Stručno spremanje domaćinskih pomoćnica”, *Ženski pokret*, 3, 4/1934: 56–58). Domaćice i služavke takođe su prisutne kao jedna od grupa koja u svoje ime zahteva pravo glasa (*Ženski pokret*, 7, 9/1935). No, njihova reprezentacija u manje formalnim, publicističkim žanrovima, koja je predmet analize narednog odeljka ovog rada, otkriva kontradiktornosti i ograničenja feminizma *Ženskog pokreta*, koje se ne razrešavaju i ne ukidaju ni u periodu najintenzivnije saradnje sa omladinkama.

Feljton i Riječ omladine – diskusija u pokretu

U periodu od 1934. do 1938, pored već pomenutog „Najnovijeg češkog ženskog romana” Marije Omeljčenko, objavljeni su sledeći feljtoni: „Žene u Americi” Angeline Mojić, „Dvije francuske feministkinje u Zagrebu” Slave Rastovčan, „Gospođa Madlen de Lamartik” vajarke Vukosave Velimirović, te „Biblioteka Marguerite Durand u Parizu”, koji je prevela Alojzija Štebi. U većem broju nastavaka objavljeni su feljton „Studije o ženama” Gertrude Bojmer (Gertrude Baumer), koji je slobodno prevela i priredila Slava Rastovčan, i feljton „One...moje najvjernije”, autorski tekst Vinke Bulić. Poruka feljtona Angeline Mojić jeste da žene koje se u Americi bave primarno kućnim poslovima – bilo da su domaćice bilo da su služavke – bez obzira na to što se njihov posao ne obavlja u javnom prostoru – za razliku od Jugoslovenki učestvuju u javnom i političkom životu (*Ženski pokret*, 4/1934: 47–48). To je, uostalom, *differentia specifica* koja razlikuje „novu”, odnosno „modernu” i „savremenu” ženu u odnosu na tradicionalni ženski subjekat. Međutim, iako se u političkom diskursu *Ženskog pokreta* i domaćice i kućna posluga prepoznaju kao oblik moderne ženske subjektivnosti, čije učešće u društvenom i političkom životu treba da se omasovi, iako Jugoslovenski ženski savez donosi Rezoluciju sa zahtevima da se odredi cena minimalne nadnice, kao i da udruženja do-

10 Reč identitet ovde označava jezik kojim se političke kategorije prevode u lična svojstva (Young-Bruehl 1988: 21).

maćica dobiju svoju predstavnicu u privrednom savetu (Alojzija Štebi, „Skupština Jugoslovenskog ženskog saveza”, *Ženski pokret*, 3, 4/1934: 50–52), u rubrici feljton vidimo i naličje ovog zaokreta ka radnim ženama, usled uticaja KPJ kroz Omladinsku sekciju *Ženskog pokreta*.¹¹ Tačnije, iz feljtona „One...moje najvjernije” Vinke Bulić možemo iščitati sukob između domaćica, kao suprugâ koje vode domaćinstvo činovnikâ, i služavki, žena na rubovima radničke klase. U tom članku autorka predstavlja različite tipove služavki, koje se uglavnom ističu nekom negativnom osobinom – neodgovornošću, neloyalnošću, lenjošću, gramzivošću. Domaćica-pripovedačica na njih gleda svisoka, premda se u tekstovima problematizuje kontradiktornost položaja kućne posluge u modernom društvu. Ta kontradiktornost počiva na stapanju granica između javnog i privatnog. Istovremeno, služavka je, kao što sugeriše i naslov feljtona, neko ko je deo privatnosti jednog domaćinstva, a domaćice posebno, ali je ona, kao najamna radnica, ipak svesna da odnos domaćice i služavke počiva upravo na njenom radu. Rad služavki je, kao što je argumentovala Selina Tod, omogućavao domaćicama iz srednje klase određen stepen emancipacije, ali i mogućnost da takvim načinom života ne dovedu u pitanje polnu i klasnu podelu rada (Tod 2009: 201). Klasna netrpeljivost ne prevodi se u feljtonu Vinke Bulić samo u karakternu i kulturnu nepodudarnost između domaćice i posluge, već se kao takva i eksplicira. Tako domaćica-pripovedačica zaključuje:

„Uzalud je da bacamo krivicu na njih, da su nezahvalne, glupe i neznalice, i one bi o nama mogle da reknu da smo okrutne, bez srca i cjeplidlačive. Za sreću danas se primenjuju na njih sve to više razni zakoni koji ih zaštićuju od našeg izrabljivanja, ali to ne znači da zato i jaz između njih i nas nije sve deblji. Sve to više postajemo svaka od nas svijet za sebe” (*Ženski pokret*, 10/1935: 131).

Kada se u obzir uzme da je feljton žanr na granici između književnosti i novinarstva, odnosno žanr koji po definiciji premošćuje raskorak između golih činjenica i potpune fikcije (Dianina 2003: 187–210), jasno je zašto se i u trenutku najintenzivnije saradnje feministkinja i mladih komunistkinja – u toku zajedničke kampanje za žensko pravo glasa i otvaranja omladinske rubrike – suprotstavljeni stavovi feministkinja i komunistički orijentisanih omladinki očituju baš u žanru feljtona. Naime, feljton omogućava intimiziranje, tj. personalizovani ton između časopisa i čitateljke, pa je pogodan da se u duhu neformalnog razgovora (raz)otkriju određene politike teksta. Ovo se nedvo-

11 Na temu sukobljenosti interesa između ženske posluge i žena iz viših klasa, što je obeležilo rad i Narodnog ženskog saveza u Kraljevini Srbiji, Ana Stolić primećuje: „Žene iz viših klasa u mnogim evropskim zemljama su, kao što je rečeno, predložene reforme za poboljšanje položaja sluškinja doživljavale kao atak na sopstvene privatne interese. One nisu dozvoljavale da se u toj oblasti bilo šta menja. Drugačiji pristup zabeležen je samo u Švedskoj i Norveškoj gde je osnovana organizacija domaćica sa ciljem da se poboljša položaj služavki kroz pismene ugovore o radu i jasno definisano radno vreme. Taj zaštitnički odnos prema ovoj kategoriji radnica je u isto vreme imao za cilj da spreči njihov ulazak u socijalistički pokret” (Stolić 2015: 132). U tom pogledu, zaokret u politici Jugoslovenskog ženskog saveza, bez obzira na ograničenja koja su predmet ove analize, jeste znak novog razdoblja u istoriji feminizma u Srbiji i Jugoslaviji.

smisleno može uočiti u feljtonu Slave Rastovčan, u kome priređuje prevod *Studije o ženama* Gertrude Bojmer (Gertrude Baümer). U ovoj knjizi prikazuju se žene kroz vekove – od Abelarove učenice Eloize – do francusko-nemačke romantičarke Mari D'Agoult (Marie D'Agoult) i bavarske feministkinje Ike Frojdenberg (Ika Fraüdenberg). Sve ove žene, kao i junakinju prvog feljtona Slave Rastovčan „Dvije francuske feministkinje u Zagrebu” Ariju Li (Arria Ly, za koju autorka kaže da je „vojevala perom za feminizam”, *Ženski pokret*, 5, 6/1934: 62–63), povezuje posvećenošću intelektualnom i umetničkom radu, te odbijanje da se život žene svede na bračne odnose. Ipak, Slava Rastovčan ne bira da predstavi samo ove junakinje, nego i autorku Gertrudu Bojmer, dobro poznato ime u feminističkim organizacijama, budući da je reč o nemačkoj feministkinji hrišćanske orijentacije, koja je zajedno sa Helenom Lange osnovala časopis *Žena* (*Die Frau*). Imajući u vidu da je reč o relativno konzervativnoj figuri, koja se, pre svega borila za uvažavanje socijalnog rada žena iz srednje i više klase (Gruesbeck 2020: 5), može se reći da žanr feljtona u časopisu *Ženski pokret*, u periodu od 1934. do 1938. godine funkcioniše kao mesto skrivene polemike unutar feminističkog pokreta. S druge strane, rubrika *Riječ omladine*, koja sadrži tri polemička teksta („Jedna prepiska mesto uvoda”, „Ženska omladina i ženski pokret”, „Fašizam i žene”, *Ženski pokret* 3, 4/1935) i dva teksta koja poseduju ton i karakter manifesta („Omladinska podružnica Ženskog pokreta u Zagrebu”, „Ženska omladina i moral”), jeste polje otvorene debate. Tačke sporenja između ženske omladine i starije generacije feministkinja tiču se odnosa prema položaju i društvenoj ulozi radničke klase. Naime, povod za uspostavljanje ove rubrike bilo je obećanje Omladinske sekcije da će, ukoliko dobiju vlastiti prostor u časopisu, obezbediti nove pretplatnice. U prvom tekstu – „Jedna prepiska mesto uvoda” – studentkinja filozofije Marija Stipković i Alojzija Štebi polemišu o izvorima „suhoparnosti” sadržaja u časopisu, pri čemu je iz konteksta jasno da omladinke pod „tretiranjem svih aktuelnih problema” podrazumevaju zaoštavanje klasnog sukoba – revolucionarnog organizovanja radničke klase, s jedne, i fašističkih partija, s druge strane (Isto: 57). Štebi se od ovih implicitnih i uljudnim tonom izrečenih optužbi brani stereotipnom predstavom o omladini kao nerazumnoj u vlastitom idealizmu. Dalje, u članku „Žena v današnji družbi”, u rubrici Književnost, u istom broju, Alojzija Štebi u prikazu istoimene knjige Angele Vode autorku kritikuje za dogmatičnu primenu istorijskog materijalizma, čija je posledica, prema Alojziji Štebi, preopširno izlaganje o fašizmu umesto o pravnom položaju žena (Isto: 56–57). No, nekoliko stranica dalje, Milica Lendić piše prikaz knjige *Fašizam i žene* iste autorke, gde naglašava ulogu žena u masovnoj mobilizaciji protiv fašizma, što je u datom trenutku jedan od prioriteta KPJ i njenih omladinskih/studentских organizacija. Iz priložene polemike, kao i iz načina na koji se u časopisu govori o služavkama, jasno je da klasno pitanje, i u trenucima bliske saradnje na polju borbe za pravo glasa žena, ostaje svojevrsna demarkaciona linija između komunističke omladine i feministkinja građanske orijentacije. Razlog zbog koga su omladinke nedvosmisleno, uprkos ogradama, pozitivno prikazane, za razliku od položaja kućne posluge, koje do kraja ostaju ambi-

valentno prikazane, jeste u tome što su organizovane, intelektualno i politički angažovane mlade žene otelotvorenje modernosti, dok su služavke subjekti na njenim marginama. Naposljetku, imajući u vidu da se, na krilima saradnje Omladinske sekcije i „stare garde” Ženskog pokreta, u časopisu *Ženski pokret* artikuliše čitav spektar moderne ženske subjektivnosti – što obuhvata feministkinje, omladinke, manuelne radnice, intelektualne radnice, činovnice, domaćice, služavke – otvara se pitanje ko zapravo nije „moderna žena”. Odgovor na njega daje Alojzija Štebi u tematu posvećenom izveštajima sa zborova za žensko pravo glasa, održanih širom Kraljevine Jugoslavije – u Beogradu, Splitu, Zagrebu, Skoplju. Urednica *Ženskog pokreta* kao svojstvo koje razdvaja moderne od tradicionalnih žena prepoznaje „nesavremeno shvatanje” uloge žene u političkom životu, odnosno negativan odnos prema feminizmu. U žene sa takvim, antimodernim pogledom na feminizam, kao krovni pojam za organizovanje žena na osnovu onoga što je njihovom ženskom položaju zajedničko, ubrajaju se „katolkinje u Sloveniji”, odnosno žene koje se u domenu politike poistovećuju sa stavom Katoličke crkve, i „socijalistkinje u Beogradu”, tj. socijaldemokratkinje okupljene oko Milice Đurić-Topalović („Pretstavnice Ženskog pokreta”, 7, 9/1935: 85–95).

„Proleterski” i „građanski” feminizam – dva vida „moderne žene”

Sukob sa Milicom Đurić-Topalović, koja je neretko otvoreno kritikovala aktivnosti Ženskog pokreta,¹² može biti razlog zašto je istorija ženskog radničkog pokreta iz prvih decenija dvadesetog veka – istorija Ženske sekcije Srpske socijaldemokratske partije – ignorisana u časopisu *Ženski pokret*. Ta činjenica nije zanemarljiva, budući da je žensko društvo Svest, koje je pri socijaldemokratskoj partiji 1906. godine osnovala Stojanka Jovanović, imalo program koji je gotovo u potpunosti odgovarao ciljevima za koje su se zalagale i komunistkinje i feministkinje. Taj program zahtevao je pristup žena svim oblastima rada, podjednako obrazovanje za oba pola, te istu platu za isti rad i osnivanje vrtića i menzi za decu radnica koje rade van kuće (Dević-Ubavić, 1967: 216). Imajući u vidu da bi feministkinje u potpunosti prihvatile ovakav program, to znači da se sukob između socijaldemokratkinja i feministkinja nije, dakle, tičao isključivo odnosa prema klasnom pitanju već odnosa prema feminizmu kao teoriji i praksi oslobađanja žene od uzusa patrijarhalnog društva. Uprkos političkim razlikama, feministkinje i mlade komunistkinje uspele su da pronađu zajednički jezik. Međutim, historiografija iz doba Druge Jugoslavije obiluje paušalnim kvalifikacijama na račun Ženskog pokreta (V. Dević-Ubavić 1967, Kecman 1978). Tako istoričarka Jovanka Kecman piše da su kroz ženske organizacije koje su zahtevale pravo glasa za žene „dolazile do izražaja pojedine buržuje i intelektualke, koje su često, radi svoje lične afirmacije, stvarale ženska društva i udruženja” (Kecman 1978: 196). Rad Ženskog pokreta Kec-

¹² Videti, na primer, odgovor članica Ženskog pokreta na jedan takav napad („Fantazija i odgovornost: k debati o nacrtu zakona za domaćičke pomoćnice”, 12/1934: 126–128).

man prepoznaje kao vredan jedino u kontekstu osnivanja Omladinske sekcije Ženskog pokreta i kampanje za žensko pravo glasa iz 1935. godine (Kecman 1978: 218). Istoričarke poput Stanke Dević Ubavić i Jovanke Kecman kao da ne uviđaju nesrazmeru između značaja časopisa *Ženski pokret* za omladinski pokret i njegovog obezvređivanja oličenog u oceni da su ovaj časopis i njemu srodne organizacije predstavljali epitetom „buržoaskog feminizma”. U ovakvim ocenama kao da je prenebregnuto u kojoj meri je *Ženski pokret* značajan izvor saznanja o aktivnostima omladinki, odnosno u kojoj meri su komunistkinje ovaj javni prostor koristile kao jednu od platformi za propagandnu delatnost. Tako formulisana dihotomija između „buržoaskog” i „proleterskog” feminizma dobrim delom počiva na krivotvorenoj predstavi o članicama Ženskog pokreta kao pretencioznim intelektualkama bez dodira sa materijalnom realnošću. Time se i rad mladih komunistkinja redukuje na neposredan socijalni angažman, a njihove intelektualne biografije i političke aspiracije padaju u drugi plan. Stanislava Barać pak iznosi tezu da dijalog građanskog i radničkog ženskog pokreta na stranicama časopisa *Ženskog pokreta* nije bio proizvod isključivo istorijske nužnosti, u kontekstu političkih i društvenih specifičnosti Kraljevine Jugoslavije, već i toga što je komunistička teorija i ideologija oslobođenja žena „pomagala feminizmu *Ženskog pokreta* da održi status radikalnog, nudeći modele koje je građanska ideologija uskraćivala” (Barać 2015: 153). O teorijskom utemeljenju dihotomije buržoaski vs. proleterski feminizam („žensko pitanje”) pisala je marksistkinja Blaženka Despot. Ukazujući na to da su socijalističke birokrate često zloupotrebljavale činjenicu da je „feminizam od početka vezan uz obrazovane žene i intelektualke” tako da podstiču neprijateljstvo između manuelnih i intelektualnih radnica, Despot teorijski precizno artikuliše razliku između građanskog i proleterskog feminizma (Despot 1989: 8–41). Ta razlika se, naime, ne odnosi prvenstveno na pitanje ko je primarni subjekat te borbe – radnice ili žene iz srednjih klasa – već se tiče političkog horizonta ženske borbe. Za građanski feminizam horizont – odnosno okvir i krajnji cilj u kome operiše – jeste demokratija tj. građanska država, dok je za komunistkinje to radnička revolucija. Primenivši ovaj teorijski aparat na *Ženski pokret*, može se reći da se on programski uklapa u koncept građanskog feminizma. Kao što znamo na osnovu svedočanstava studentkinja (Morić-Petrović 1988: 17–54), feministkinje okupljene oko Ženskog pokreta i Udruženja univerzitetski obrazovanih žena dugo su odbijale da na bilo koji način podrže izgradnju, a kasnije i rad Doma studentkinja, za koji je policija znala kao za jedan od centara okupljanja studentkinja simpatizerki i članica KPJ. Dalje, treba primetiti da se pijetet i strahopoštovanje sa kojim se redakcija *Ženskog pokreta* oglašava u septembarskom broju iz 1934. godine, nakon ubistva Aleksandra I Karađorđevića, ne može svesti na strah od cenzure i ostrakizacije. Ipak, na Kongresu Udruženja univerzitetski obrazovanih žena krajem 1939. godine govorila je i studentkinja Natalija Bajić, koja je naglasak stavila kako na ugnjetavanje žena kao pola, tako i na „tekovine koje su za nas izborile druge žene” (cf. Protić-Hlušička 1988: 81). Ne samo da se nekritičkim usvajanjem grube podele na buržoaski i proleterski feminizam briše saradnja izme-

đu feministkinja i komunistkinja, već se ukida i mogućnost da se karakter te saradnje sagleda u celini. Kao fundamentalne za ovu saradnju mogu se identifikovati barem dve spone. Najpre, prepoznavanje potlačenosti žena kao žena. Zatim, uvažavanje te činjenice shvata se kao vezivo koje spaja „moderne žene”. Drugim rečima, i jedan i drugi pokret povezuje učešće u stvaranju novog tipa žene, odnosno specifičnog, modernog ženskog senzibiliteta. Tipovi modernih žena u samom časopisu izrastaju na pozadini teorije i debate prisutne u feminističkom pokretu tog vremena. To se vidi i kada uporedimo dva teksta koja, u duhu manifesta, formulišu karakteristike „moderne žene”. Jedan je esej Julke Hlapec Đorđević „Feminizam u modernoj književnosti” (*Studije i eseji o feminizmu* II 1935), čija se autorka može smatrati reprezentantkinjom građanskog feminizma, a drugi je „Nova žena” Aleksandre Kolontaj, sovjetske revolucionarke (Kolontaj 2001). Julka Hlapec Đorđević bila je avangardna intelektualka i jedna od najoriginalnijih saradnica *Ženskog pokreta*, a Kolontaj unosi posebnu vrednost u časopis – i kao borkinja protiv prostitucije i kao jedna od prvih žena u „visokoj” politici (narodna komesarka za socijalnu politiku u Sovjetskom Savezu, a od 1922. godine započinje diplomatsku karijeru). Što se ova dva eseja tiče, najpre treba reći da obe autorke prepoznaju književnost kao rodno mesto „nove”, tj. moderne žene. Ne manje važno, te nove junakinje – u literaturi i u stvarnosti – nisu proizvod muške fantazije, već neretko nastaju upravo u književnosti koju pišu žene. Takođe, obe autorke prepoznaju taj novi tip književne junakinje i novi tip literature i kao sredstvo i kao rezultat procesa emancipacije istovremeno. Dok Julka Hlapec Đorđević kao ključni narativ kroz koji se ogleda društvena realnost prepoznaje „averziju današnje žene prema materinskim i supružanskim dužnostima”, koja je javlja u književnostima svih naroda i koja „izbija kao prirodna reakcija na stoletna ugnjetavanja i uveravanja da za nju nema mesta mimo porodice” (Hlapec Đorđević 1935: 16), Kolontaj dobar deo svog eseja posvećuje analizi okolnosti ekonomskog razvoja koje su ženama omogućile nezavisnost, što je za obe autorke osnov i suština egzistencije moderne žene. Upravo je nezavisnost ključna reč pomoću koje se mogu prepoznati razlike u terminologijom Blaženke Despot, političkom horizontu ovih dveju autorki kao predstavnicu različitih struja u ženskom pokretu. Dok je za Julku Hlapec Đorđević „unutarnja samostalnost” žene cilj, budući da se emancipacija, prema njenim rečima, ne završava stručnim obrazovanjem i javnim radom (Hlapec Đorđević 1935: 13), Aleksandra Kolontaj, koja sliku „armije fabričkih radnica” koristi da metaforično iskaže esenciju modernog doba, smatra da je unutarnje oslobođenje (odnosno emancipacija od internalizovanih patrijarhalnih vrednosti) sredstvo na putu konačnog cilja – vodeće uloge radnica u proleterskoj revoluciji. Kolontaj piše i o tome kako se emancipacija radnice kao žene poklapa sa interesima proletarijata kao klase, dok buržoaska klasa iskazuje neprijateljstvo prema transformaciji moderne žene, odnosno novom tipu ženstvenosti. Međutim, obe autorke insistiraju na istim stavkama kada je reč o onome što razlikuje novu u odnosu na tradicionalnu ženu. Naime, baš kao i moderne junakinje o kojima su na stranicama *Ženskog pokreta* pisale, na primer, Elsa Huek-Dehio, Angelina Mojić, Slava Rastovčan

ili Marija Omeljčenko, „nova žena” (i radnica) nije ili uzvišena heroina ili bezuslovno pokorna, kakve su uglavnom junakinje u tradicionalnoj književnosti. Naprotiv, „nova žena” određena je svojom aktivnošću i potrebom da neprekidno kontroliše sopstveni život, odnosno vlastiti društveni, politički, umetnički i svaki drugi izraz. Analiza ovih tipologija moderne žene upućuje na sledeći zaključak. Iako se radnički i građanski feminizam – uprkos ideološkim preklapanjima na određenim poljima i zajedničkoj saradnji u određenim okolnostima – ne mogu izjednačiti, nema sumnje da su i jedan i drugi sastavni deo ženskog iskustva modernosti, kao i da je osnov tog iskustva podjednako i individualno i kolektivno slamanje muške dominacije.

Zaključak

Naposletku, na primeru jedne moguće interpretacije saradnje mladih komunistkinja i feministkinja u časopisu *Ženski pokret* mogu se formulirati neki zaključci o ulozi periodike u proučavanju istorije (ženske) književnosti i kulture. Istoričarka Džoan Skot (Joan W. Scott), jedna od pionirki akademskog utemeljenja ženske istorije, smatra da je suština istorizacije „feminističkog metoda”, tj. rodne analize, da rekonstruiše veze između tržišta rada, ekonomije, politike i subjektivnog identiteta kako bi se stekla potpuna slika o životu žena (Skot 1986: 1069). Periodika, kao rezervoar različitih strategija, motiva i tema u vezi sa ženskim autorstvom (Powell 2011: 444), jeste istraživačko polje pogodno za proučavanje interakcije između različitih subjekata i vidova subjektivnosti. Artikulacija tih veza, kao što se može videti u slučaju diskursa građanskog i proleterskog feminizma o „modernoj ženi”, ima kapacitet da na nove načine oblikuje naše znanje o politikama roda, što je neophodan predušlov za razumevanje istorije žena u književnosti.

LITERATURA

- Albala Lebl, Paulina. *Razvoj universitetskog obrazovanja naših žena*. Beograd: Štamparski zavod Orao, 1930.
- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Batinić, Ana. „Plemkinje duha: Marija Jambrišak – Jagoda Truhelka – Zdenka Marković”. *Nova croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu* 2.2 (2008): 197–215.
- Brake, Laurel. *Subjugated Knowledges. Journalism, Gender and Literature in the Nineteenth Century*. London: Palgrave Macmillan, 1994.
- Bruehl-Young, Elisabeth. “The Education of Women as Philosophers”. *Reconstructing the Academy: Women’s Education and Women’s Studies*. Ed. by Elizabeth

- Minnich, Jean O’Barr, Rachel Rosenfeld. London: The University of Chicago Press, 1988.
- Despot, Blaženka. *Emancipacija i novi socijalni pokreti*. Osijek: Međuopćinska konferencija – Centar za idejno-teorijski rad, 1989.
- Dianina, Katia. “The Feuilleton: An Everyday Guide to Public Culture in the Age of the Great Reforms”. *The Slavic and East European Journal* Vol. 47, No. 2 (2003): 187–210.
- Dojčinović, Biljana. „Živimo li mi samo u sadašnjosti? O pokušaju stvaranja ženske kulturne zajednice u radu Jelice Belović Bernadžikovske”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture* 1 (2011). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zivimo-li-mi-samo-u-sadasnjosti-o-pokusaju-stvaranja-zenske-kulturne-zajednice-u-radu-jelice-belovic-bernadzikovske#gsc.tab=0> 27. 01. 2021.
- Dojčinović, Biljana, Jelena Milinković i Milena Rodić. *Nova realnost iz sopstvene sobe. Književno stvaralaštvo Milice Janković*. Veliko Gradište: Narodna biblioteka „Vuk Karadžić”, 2015.
- Dušanić, Dunja. „Rat je bio najviša škola moja, a nesumnjivo i opšta: Prvi svetski rat u delu Danice Marković”. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture* 2 (2012). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2012/zenska-knjizevnost-i-kultura/rat-je-bio-najvisa-skola-moja-a-nesumnjivo-i-opsta-prvi-svetski-rat-u-delu-danice-markovic-1> 30. 12. 2020.
- Elford Smith, Jana. “Recovering Women’s History with Network Analysis: A Case Study of the *Fabian News*”. *The Journal of Modern Periodical Studies* Vol. 6, No.2 (2015): 191–215.
- Fosić, Lucija. „Status djela Jagode Truhelke u socijalističkoj Jugoslaviji”. *Anali za povijest odgoja* 15. 16 (2018): 75–85.
- Gruesbeck, Chloe. *Gertrude Baumer (1873–1954)*. <http://hist259.web.unc.edu/gertrud-baumer/>. 7. 1. 2021.
- Harding, Sandra. “Is There a Feminist Method?”. *Feminism and Methodology. Social Science Issues*. Ed. by Sandra Harding. Indianapolis: Indiana University Press, 1988. 2–14.
- Hlapec Đorđević, Julka. *Studije i eseji o feminizmu II*. Beograd: Radomir D. Čuković, 1935.
- Hlušička-Protić, Desanka. „Studentkinje i Dom studentkinja u naprednom studentskom pokretu Beogradskog univerziteta”. *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*. Ur. Dobrica Vulović i dr. Beograd: Centar za marksizam, 1988. 54–81.
- Hoksvort, Silija. *Glasovi u senci: žene i književnost u Srbiji i Bosni*. Beograd: Službeni glasnik, 2017.
- Janković, Zorka. *Problem Saveza*. Zemun: Makarije, 1926.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1978.
- Kollontai, Alexandra. “New Woman” from *The New Morality and the Working Class*. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1918/new-morality.htm> 20. 12. 2020.

- Milinković, Jelena. „Jedna moguća paralela Misao/Ženski pokret ženska književnost u feminističkim časopisima”. *Ženska književnost u časopisu Misao (1919–1937)*, doktorska disertacija. Beograd, 2016. 115–139.
- Petrović-Morić, Slavka. „Udruženje i domovi studentkinja Beogradskog univerziteta”. *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*. Ur. Dobrica Vulović i dr. Beograd: Centar za marksizam, 1988. 17–54.
- Powell, Manushag. “Afterward: We Other Periodicalists, or, Why Periodical Studies?”. *Tulsa Studies in Women’s Literature* Vol. 30, No. 2 (2011): 441–450.
- Scott W, Joan. “Gender: A Useful Category of Historical Analysis”. *The American Historical Review* Vol. 91, No. 5 (1986): 1053–1075.
- Stolić, Ana. *Sestre Srpkinja: pojava pokreta za emancipaciju žena i feminizma u Kraljevini Srbiji*. Beograd: Evoluta, 2015.
- Svirčev, Žarka. „Protoavangardni program Jelice Belović Bernadžikovske”. *Knjiženstvo* 7 (2017). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2017/zenska-knjiženstvo-i-kultura/protoavangardni-program-jelice-belovic-bernadzikovske> 27. 12. 2020.
- Todd, Selina. “Domestic Service and Class Relations in Britain 1900–1950”. *Past&Present* 203 (2009): 181–204.
- Ubavić-Dević, Stanka. „Srpska socijaldemokratska partija i ženski pokret u Srbiji 1903–1914”. *Tokovi istorije* 1 (1967): 195–219.

IZVORI

Vreme, 10. 12. 1934.
Ženski pokret, 1934–1938.

Jelena LALATOVIĆ
 Institute for Literature and Art, Belgrade

BETWEEN “PROLETARIAN” AND “CIVIC” FEMINISM: FORMS OF MODERN
 WOMEN’S SUBJECTIVITY IN THE MAGAZINE WOMEN’S MOVEMENT
 (1934–1938)

Summary: This paper consists of two parts. In the first part, the analysis’ focus is on the discourse of women’s literature and women’s creativity, which is used to map the key ideas and representations about the “modern woman” in the magazine *Women’s Movement*. Considering that modern female subjectivity is formed as a spectrum of different, for women new possibilities of existence, in the first part of the paper the emphasis is on the character of the maid as a typical character, that is on the maid as a borderline figure of modernity. The causes of such ambivalent portrayal of maids in

the magazine are investigated. Namely, in the political discourse of the magazine, the work of housewives and housekeepers is treated affirmatively, but the genre of feuilletons reveals a negative, stereotypical representation of a maid. This ambivalence is then explored and interpreted in the context of a discussion within the magazine Women’s Movement – that is controversies between the older generation of feminists and younger communists gathered around the Youth Section of the Women’s Movement. The paper shows the ways in which the problematization of class question, as the key point of conflict between these two groups of feminists, emerged in different genres. Then, in the paper’s second part, it is argued that the research of periodicals, and particularly the research of periodicals as a sort of archive of different modalities of (modern) female subjectivity, destabilizes historiographical concepts such as “bourgeois” and “proletarian” feminism. Analyzed at the same time are the differences in the discursive shaping of the political vision of both currents within the women’s movement, as well as the similarities in their articulation of the ideology of the “modern woman”, as well as in their understanding of modern literature. The conclusion indicates the ways in which the research of periodicals provides a new perspective in the study of the history of women in literature.

Key words: modernism, “proletarian feminism”, “civic feminism”, magazine *Women’s Movement*, Marxist youth